

Den store å og bønderne

Gennem årtusinder har Gudenåen og dens ådal haft indflydelse på områdets bebyggelse, erhverv og infrastruktur. Tidligere var den store å en barriere i landskabet, som dannede grænse for ejerlav og administrative skel. Men den var også et vigtigt ressourceområde for landbefolkningen. De frodige enge gav foder til kvæget sommer og vinter. Fiskeri i åsystemet kunne supplere landbruget og ådalen rummede flere nyttige råstoffer. Fra 1800-tallet og frem blev Gudenåens vådområder drænet for at øge udbyttet fra landbrugsjorderne og omvendt kunne åens vand også bruges til vanding af jorderne. Med udgangspunkt i etableringen af handelspladsen i Silkeborg i 1846 så staten pramfarten, som en mulighed for at øge afsætningen af bøndernes produkter fra det vest- og midtjyske område. Specialiseringen af landbruget efter Anden Verdenskrig mindskede ådalens betydning for erhvervet.

De danske vandløb og søer udgjorde gennem årtusinder vigtige ressourceområder for lokalbefolkningen. Herfra kunne man hente gode fisk og nyttige råstoffer, vandets energi blev brugt i forskellige vandkraftanlæg og vandsystemerne kunne fungere som effektive transportveje.

Hvis man forestiller sig landets kulturspor fordelt på landskabstyper, kommer ådalene da også ind på en førsteplads med de fleste spor efter menneskelige aktiviteter. Det skyldes at de fugtige forhold i ådalene generelt er bedre til at bevare levnene, men også, at der simpelthen her har været flere aktiviteter end andre steder. Ådalene har været attraktive for både mennesker og dyr.¹

Ikke kun som ressourceområde har de ferske vådområder haft kulturhistorisk betydning. Det kan være vanskeligt at forestille sig i dag, men før 1800- og 1900-tallets omfattende dræning af det danske landskab, var landet i langt højere grad præget af moser, sumpede områder, søer og vandløb. Vådområder det var vanskeligt at passere, hvad enten man var til fods, til hest eller i vogn. Vådområderne var således fysiske barrierer i landskabet, som udgjorde naturlige grænser, når der skulle sættes skel mellem ejerlav og administrationsenheder, for eksempel sysler, herreder, len og kommuner. Men de påvirkede også placeringen af bebyggelse og transportnet.

Aspekter af ferskvandenes kulturhistoriske betydning blev i 1990 drøftet af historikere og arkæologer på et seminar på Odense Universitet og i indledningen til den efterfølgende rapport slog Erland Porsmose fast, at "*Vandløbene er et uundværligt led i forståelsen af og tolkningen af landbrugets Danmark og*

landets infrastruktur".² Mangfoldigheden af de ferske vådområders betydning blev i 2004 foldet ud i værket "De ferske vandes kulturhistorie i Danmark", hvor over 30 forskere og fagfolk gav en første, samlet beskrivelse af væsentlige kulturhistoriske forhold ved søer, vandløb, moser og andre vådområder.³

Vender vi os fra det generelle til Danmarks største og mest varierede vandløbssystem, Gudenåen, kan det hurtigt fastslås, at menneskets virkekraft her over tid har haft et omfang, som ikke ses ved noget andet vandløb i landet. I oldtiden ofrede man til åens vådområder og denne religiøse funktion er måske baggrunden for åens navn, Guthen, hvis betydning menes at være "*den til gudene indviede å*".⁴

Kendt og velbeskrevet er fiskeriet i Gudenåen efter ål og laks, klostervæsenet i ådalen, vandkraftudnyttelsen i den tidlige industri og i de store vandkraftværker, samt turismen i det midtjyske Søhøjland, et af landets ældste turistområder. Derimod har åens betydning for de mange landbrug i området ikke været genstand for en samlet beskrivelse. Det følgende er et forsøg på i oversigtsform at råde bod på det. Artiklen søger at besvare spørgsmålet om, hvordan bønderne langs det store vandløb har brugt åen og ådalen som ressourceområde gennem tiden.⁵

Bebyggelsen

For de ældre stenalderkulturer var Gudenådalen et rigt økosystem. Her i det varierede skovlandskab med den store å og dens mange tilløb og søer fandt stenalderens jæger- og fiskerkulturer en rigdom af fisk, fugle, pattedyr og urter, som man levede af. Åen var en rivende strøm, stor og bred og fyldt med gode fisk som laks, helt, gedde og ål. Drikkevand var der rigeligt af, og vandsystemet fungerede samtidig som transportnet gennem et ufremkommeligt landskab med tæt skov og store sumpede områder. Gennem tiden er der fundet store mængder af flintredskaber fra disse ældre stenalderkulturer, som bosatte sig tæt på vandene, nær å- og søbredden.⁶

Da bondekulturen vandt frem omkring 4.000 år før vor tidsregning, blev befolkningen gradvist mindre afhængig af jagt og fiskeri. Landbruget var dog i begyndelsen så primitivt og udbyttet så svingende, at man fortsat måtte gå på jagt, fiske og indsamle bær. Gudenåen og ådalen var derfor stadig et vigtigt ressourceområde. Fund fra det midtjyske Søhøjland viser, at de første bønder også har brugt de tidligere jægerfolks bopladser ved sø og å, muligvis som sæsonvise jagt- og fiskestationer.⁷ Åen var ligeledes fortsat en vigtig transportvej, selvom landfærdslen begyndte at gøre sig gældende i yngre stenalder.

Med tiden ændrede landbrugets udbredelse bebyggelsesmønstret. Befolkningen flyttede væk fra åens og søernes bredder til de højere liggende, lettere og tørrere jorder, som var velegnede til dyrkning. Man foretrak at placere sig

der, hvor landskabet gav de bedste livsvilkår, og det vil i begyndelsen af bondekulturen sige steder, hvor der var gode muligheder for et blandet erhverv af agerbrug, husdyrhold, jagt og fiskeri.⁸

Vi kan følge forskydningen i det store Uldum Kær øst for Tørring. Den ældre stenalders jægere og fiskere boede om sommeren ude på holme i den centrale del af kæret, som Gudenåen gennemløber. Herfra havde de let adgang til at jage og fiske. Jernalderbønderne udnyttede derimod kæret anderledes end de tidligere jægere. De boede ikke længere ude i de centrale dele af kæret, men på de højere og sandmuldede arealer langs kanten af kæret, hvor der er fundet spor efter en række bosættelser. Området her var velegnet for agerbrug, og de lavere, ikke alt for fugtige arealer kunne give græsning til kvæget en stor del af året. Samtidig fungerede mosen som offermose.

Den tidlige middelalder var præget af stor befolkningstilvækst, og der blev etableret mange nye landsbyer. I modsætning til tidligere, blev landsbyerne nu stedfaste og fik den beliggenhed, de har haft til vores tid. Hvor det var muligt, blev byerne placeret i skellet mellem eng- og agerarealerne, hvilket gav den

Figur 1. Gudenåen er Danmarks største og mest varierede å-system, som lokalbefolkningen gennem årtusinder har forstået at udnytte på forskellig vis. Foto: Lars Nygaard.

bedste adgang til disse landskabstyper. Vi ser det blandt andet i Bjerringbroområdet, hvor flere landsbyer er placeret langs Gudenåen. Landsbyerne Gullev, Gerning, Hvorslev og Vellef ligger en-to kilometer fra selve ådalen, men dog ganske tæt på de fladbundede erosionsdale, som fører fra Gudenåen op til morænefladerne. Placeringen gav god mulighed for at udnytte erosionsdalene til høslæt og græsning, samtidig med at man kunne dyrke morænejorderne.⁹

“Eng er agers moder”

*“Gudenåen og dens enge er sognets hovednerve... åen og engene giver egnen et særpræg af blid ynde, særlig ved sommertid, når åen som et blinkende sølvbånd slynger sig gennem sin bræmme af grønne enge med tusindtallige høstakke eller hundreder af græssende ungmønstre”.*¹⁰ Bag de højstemte linjer om Gudenåen havde forfatteren J. P. Nielsen i bogen, “Træk af Tørring Sogns Historie” fra 1933, et klart blik for den betydning åen og ådalen havde for produktionen af foder til kreaturerne.

I slutningen af bronzealderen og i begyndelsen af jernalderen begyndte man at sætte kvæget på stald og det vigtigste vinterfoder blev hø fra engene. Dermed fik de frodige enge i Gudenådalen en afgørende rolle for landbruget – en rolle, der skulle vare helt op til 1900-tallet.

“Uden eng ingen ager” og “Eng er agers moder” er gamle ordsprog, som vidner om engenes betydning. På engen avledes hø til fodring af kreaturerne. Jo mere hø – jo flere kreaturer på gården. Flere kreaturer betød mere gødning – og jo mere gødning, jo større kornudbytte. På de frodige enge græssede kvæget, og her slog man hø til vinterfoder. Typisk begyndte man at slå hø i første halvdel af juli. Når høet var kørt hjem, fik dyrene ofte lov til at afgræsse engene, men der kunne også foretages et efterslæt i sensommeren eller først på efteråret. Gødningen fra vinteropstaldningen var nødvendig for at holde agermarkerne gødskede og dermed sikre et rimeligt høstudbytte.

På sin egen naturlige måde sørgede Gudenåen for, at ådalens enge hvert år kunne give godt græs og hø uden at få tilført gødning. Vinter og forår løb den ofte over sine bredder og aflejrede “gødning” i form af næringsalte og organisk materiale på arealerne.

At man tidligere tillagde ådalens enge stor betydning fremgår af landvæsenkommissær C. Dalgas’ beskrivelse af Uldum Kær-området ved Gudenåen fra 1826:

“Af betydelige enge kommer nu det store kær imellem Uldum og Tørring, ved den nordlige grænse af Nørvang Herred, mest i betragtning. Det er næsten en mil langt og ¼ til ½ mil bredt, og er af uberegnelig nytte for hele omegnen, formedelst den betydelige høbjergning, det tilvejebringer,

Figur 2. Der slås hø langs Gudenåen ved Resenbro nord for Silkeborg. Udateret foto. Efter Baarstrøm m.fl.: Resenbro – træk af en egns historie. 1996.

så at endog langt bortliggende gårde i de mange egne mod nord og vest, har tilkøbt sig eng-parceller her. Især har Uldum, Hesselballe, Ølholm og Staugaard med dens parceller, hvilke byer og gårde alle støder til kærret, stort gavn heraf. I Uldum gives gårde på 4 tdr. hartkorn, som avler 70 til 80 læs hø årligt. ... Høet er af temmelig god beskaffenhed, især trives ungvæget herligt derefter.

Ogsaa dette kær er udsat for oversvømmelser af åen, og står derfor ofte, især om vinteren under vand, som vanskeligt løber af. Ikke desmindre har bunden i de sidste 8 til 10 år, vundet betydeligt i fasthed, dels ved åens oprensning, dels ved somrenes tørhed. Dog kunde endnu gøres meget til dette øjemeds opnåelse, ved at give åen et ligere løb; hvilket dog næppe, formedelst de mange lodsejere, vil lade sig gøre uden Landvæsenskommissionens mellemkomst¹¹.

Nyttige råstoffer

Det var ikke kun engene, som var vigtige for bønderne. I vandene groede søkogleaks, dunhammer og andre sivarter, som blev brugt til at lave sko, måtter, skamler og andre håndværksprodukter.¹² Sivene blev høstet om sommeren, hvorefter de blev bundtet i neg, så de kunne tørre. I den mørke tid om efteråret og vinteren brugte man så sivene til at lave de forskellige produkter. Langs åbreden voksede store bræmmer af tagrør, som blandt andet blev brugt til husenes stråtag. Randers Fjord er det næststørste rørområde i Danmark kun overgået af Ringkøbing Fjord, og her, i Gudenåsystemets brakvandszone, er der blevet høstet store mængder tagrør. Også længere opstrøms, i selve Gudenåen, er der blevet høstet rør. Bønderne kunne have tinglyst ret til at foretage siv- og rørskær. Da man i 1850'erne eksproprierede jord langs åen for at anlægge en trækvej til pramfarten nord for Silkeborg, gik det ud over nogle af bøndernes muligheder for at skære tagrør. Sognefogeden Chr. Hansen og gårdejer Hans Poulsen i Gødvad ved Silkeborg klagede over den erstatning, de fik tildelt, for de havde begge store rørskær i åen ud for deres ejendomme – herfra var der blevet bjerget tækkerør til deres gårde i umindelige tider.¹³

Fra midten af 1700-tallet begyndte brugen af mergel at vinde frem i landbruget. Mergel er ler med op til 50 procent kalk og det findes rundt om i søer og lavninger. Det var især på de magre og kalkfattige jorder i Vestjylland, der var behov for mergel. For når kalken mangler, bliver jorden sur, og så kan planterne ikke optage næringsstoffer. Men også langs Gudenåen blev der rundt om brugt mergel til at forbedre jordbundsforholdene, og der blev gravet mergel flere steder ved det store vandsystem.

Mellem Vejerslev og Trust øst for Gudenåen var der for eksempel et stort mose- og engdrag, hvor der var store mængder mergel i to-tre meters dybde. En del blev kørt helt til Sall og andre sogne, men en stor del blev sejlet bort med pramme på Gudenåen. I sidste halvdel af 1800-tallet begyndte nogle bønder at grave mergel i Mossø, Salten Langsø og Gudensø. Også den blev fragtet på pramme og afsat til områdets bøndergårde. I nogle få år omkring 1930 gravede entreprenørfirmaet Hofmann & Sønner mergel i Silkeborg Langsø. Stående på Viborgbroen i Silkeborg kunne man se en gravemaskine hente mergelen op. Maskinen var placeret på nogle pontoner forankret i søen, og en båd med pram sørgede for at sejle mergelen frem til en lagerplads, hvor man kunne afhente den mere eller mindre indtørrede mergel.¹⁴

Tørv

Åens vådområder omfattede ligeledes de egentlige moser. Fund af tørvespader fra jernalder viser, at man allerede dengang gravede tørv i mosen til brændsel, og også senere var tørv et vigtigt råstof.

Da pramfarten blomstrede i 1800-tallet fik det mange bønder på åens nedre strækninger til at grave mere tørv i deres moser, fordi de med pramfarten langt lettere kunne afsætte det i Randers. Her var der et stort behov på grund af det stigende befolkningstal. Tørv blev således en af pramfartens største varegrupper, og i Randers blev det solgt på kajen "Tørvebryggen".¹⁵

Også i dele af det store kærrområde ved Uldum øst for Tørring gravede man tørv i større skala. I 1800-tallet var landbefolkningen i en stor radius omkring Uldum Kær afhængig af de tørv, der kunne skæres i kæret, og nogle bønder havde tilkøbt sig jordlodder i området for at kunne grave tørv. Tørvegravningen tog fart under Første og Anden Verdenskrig, hvor der blev udviklet industrielle indvindingsmetoder. Det var tider med knappe ressourcer. Danmark manglede brændsel, efterspørgslen efter tørv steg, og i kæret var der rigeligt med tørv.¹⁶

Et blik på ældre målebordskort viser ofte en mosaik af små, vandfyldte tørvegrave, som var det, der blev tilbage, når man var færdig med at grave tørv i åens moseområder.

Figur 3. Der graves tørv i Uldum Kær. Udateret foto, Uldum lokalhistoriske arkiv.

Fiskeriet

I middelalderen og op gennem 1500- og 1600-tallet udgjorde ferskvandsfiskeriet et lille, men vigtigt bidrag i den sammensatte landbrugsøkonomi.¹⁷ Gudenåsystemet var rigt på fisk, og åen var kendt for sit gode fiskeri efter især ål og laks, som blev fanget i dertil indrettede fangstanlæg. Fiskeretten tilhørte jordejeren og indtil selvejets fremme vil det sige de store godsbe-siddere. Under Skanderborg og Silkeborg len blev der i 1500- og 1600-tallet drevet et større kongeligt fiskeri efter især ål, og kronen vogtede over det. Et åbent brev i 1584 forbød alle andre end kongens egne fiskere at fiske i en række søer. Kronen ville frede søerne til eget fiskeri, så fangsten kunne indgå i hoffets husholdning. Forbuddet var omfattende, og det tillod ikke de omkringboende bønder uden tilladelse at sætte små net i vandet eller stange ål fra isen om vinteren.¹⁸

I takt med selvejets fremme og udskiftningerne blev fiskeretten bredt ud på flere, og det gjorde det muligt at supplere landbruget med fiskeri i åsystemet. I 1842 rejste forfatteren J.C. Schythe tre måneder rundt i Skanderborg Amt for at indsamle stof til en beskrivelse af amtet i *“økonomisk henseende”*. Det var et bestillingsarbejde for det kongelige Landhusholdningsselskab. Formålet var at få et øjebliksbillede af landbrugets tilstand i området, men Schythe kom vidt og bredt omkring i sit værk og beskrev også ferskvandsfiskeriet. Schythe var optaget af, at alle naturens ressourcer blev udnyttet, og når det gælder fiskeriet, var han ikke imponeret af det han så. Det er, skriver han, desværre langt fra, at Gudenåens og søernes fiskerigdomme *“benyttes som de kunde og burde...., for nogen særegen umage for at lokke og fange dem, har landboeren i almindelighed ikke gjort sig, det skulde da kun være hvem nøden, denne mægtigste spore til virksomhed, driver dertil”*. Vel blev der fanget fisk, særligt i ålegårdene og i Mossø, men ellers er *“Interessen for fiskeri næsten ganske forsvunden, eller det er alene henvist til den ringere og fattigere husmandsklasse”*.¹⁹ Schythe forklarer blandt andet tilbagegangen med, at de større gårdmænd, på grund af landbrugets fremgang, ikke havde tid til at drive fiskeri ved siden af landbruget, som jo var deres hovederhverv.

Ikke desto mindre kunne fiskeri være et supplement til indkomsten og et nyttigt kosttilskud i den daglige husholdning. I Illustreret Tidende beskrev Hans Smidth i 1886 landbefolkningens fiskeri i åen, blandt andet ålefangsten, som var givtig. Hver ruse gav gerne et par pund ål om natten, og *“dem kan en fattig husmand nok bruge”*.²⁰

Husmandssønnen Jens Carl Laursen har i sine erindringer fortalt om sin barndom i Prambohus, som var et lille husmandssted ved Gudenåen nær Ans. Foruden landbrug og jagt drev faderen fiskeri med åleruser, og det kunne

“..være et godt tilskud til driften af husmandsstedet. Nok måtte man op ved 4-tiden, men der var mange ål”. Enkelte gange var der rigtigt mange – op mod 150 pund – “og så måtte mor med for at hjælpe til. Selvom et pund ål dengang kun kostede omkring 50 øre, var det et mægtigt tilskud til gårdens drift”.²¹ Tilsvarende erindrer de to landmænd, Anders Peter Andersen og Knud Orla Nielsen fra deres barndom ved Gudenåen i 1930erne, at man dengang satte ruser for at fange ål. Det blev til gårdens forbrug. Men et par gange om sommeren, når ålene vandrede, kunne fangsten være så stor, at man tog hestevognen og kørte ud for at sælge af de mange fisk.²²

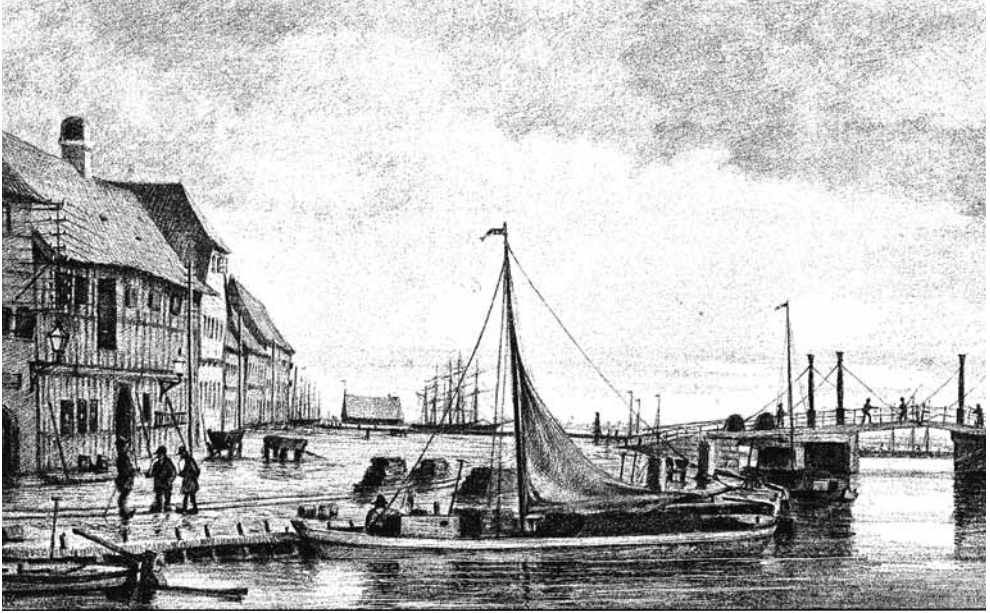
Landbruget og pramfarten

Konge- og statsmagten så i 1800-tallet Gudenåen og pramfarten som en mulighed for at forbedre handelsforholdene og styrke udviklingen i det indre Jylland. Området blev i samtiden opfattet som forsømt, tilbagestående og isoleret på grund af de elendige landværts transportforhold. Store heder og sandede jorder dominerede landskabet. Og det skulle der gøres noget ved. Hvis nu transportforholdene på Gudenåen blev forbedret, kunne man lette afsætningen af bøndernes produkter, og hermed ville man sætte en positiv udvikling i gang.

Ved to kongelige resolutioner blev det besluttet at oprette en handelsplads i Silkeborg i 1846. Den nye handelsplads blev set som en løftestang til at udvikle handlen og afsætningen af bøndernes landbrugsprodukter i hele det midt- og vestjyske område. Man forventede, at den nye handelsplads kunne blive en slags omsætningscentral for landbrugsproduktionen i dette område. Og pramfarten fra den nye handelsplads til Randers blev set som et vigtigt middel i dette erhvervsfremmearbejde.

Tankegangen kommer til udtryk i den komité, som Rentekammeret nedsatte i 1843 for at bringe klarhed over de forslag og ideer, som florerede i perioden, til at forbedre handelsforholdene i det indre af Jylland og udnytte Gudenåen. I sin indberetning konkluderede komiteen, at pramfarten måtte have første prioritet “såvel for distriktet langs Gudenåens bredder som for en stor del af Jyllands indre og endelig for byen Randers”. Det hed videre, at pramfartens betydning for landbruget “vil blive endnu betydeligere, når farten på åen lettes, trækkevejen forbedres, sluser anlægges ved Silkeborg og Rye Mølle og vejene, der fører fra det indre land til Gudenåen, forbedres”.²³

I det første årti af 1800-tallet blev de fysiske forhold for pramfarten nok forbedret, men først med en bevilling i Rigsdagen blev der i 1850erne for alvor gjort noget for at forbedre besejlingsforholdene nord for Silkeborg. Åen blev uddybet og reguleret, forhindringer blev fjernet, og der blev anlagt en regulær træksti, så prammene bedre kunne trækkes. Med disse forbedringer fik pramfarten i de nærmest følgende årtier en gylden periode. Den fik dog snart

Figur 4. Da pramfarten blomstrede i midten af 1800-tallet blev der fragtet store mængder tørv fra området langs Gudenåen til Randers, hvor det blev afsat på "Tøvebryggen", som er skildret på tegningen af Hermann Rohde fra 1885. Illustreret Tidende.

en alvorlig konkurrent i togdriften, som fra 1860erne spandt sit jernbanenet ud i området, og det blev begyndelsen til enden for godstransporten på åen. Pramsejladsen fik alligevel på en lang række områder stor erhvervsøkonomisk betydning for Randers, og ikke mindst den nye by, Silkeborg, og for området mellem de to byer.²⁴

Statsmagtens ønske om at handelspladsen Silkeborg skulle fungere som en løftestang for afsætningen af landbrugsprodukter fra det midt- og vestjyske område blev imidlertid ikke indfriet. Opgørelser over godsfragt, som blev udskibet fra Silkeborg til Randers i 1860erne viser, at landbrugsprodukter kun udgjorde en lille del af den samlede "eksport" fra byen. Det var og blev tørv, tømmer, teglværksprodukter og papir fra papirfabrikken, som var den dominerende godstype fra nybyggerbyen. Det korn og de øvrige landsbrugsvarer, som via Gudenåen vitterligt blev prammet til Randers, var ikke handelspladsens anliggende. Det kom hovedsagligt fra de store gårde langs åen neden for Silkeborg via opkøb af købmændene fra Randers.

At Silkeborg og pramfarten ikke fik den ventede positive indflydelse på landbruget vest for handelspladsen er vel ikke så mærkeligt. Distriktet mellem Randers og Silkeborg var bedre landbrugsland og det var dertil allerede opdyrket i modsætning til området vest for Silkeborg, som stadig i vid udstrækning lå hen som hede, og som først da var ved at blive opdyrket. Pramfarten var naturligvis også mere attraktiv for området nær åen, end den var for bønderne i for eksempel det fjernere Hammerum herred, der måtte køre langt for at komme til udskibningsstedet i Silkeborg.²⁵

Pligterne

Nærheden til det store vandløb gav som beskrevet en række fordele, men tidligere fulgte der også arbejde og pligter med for landbefolkningen. Dels i form af pligten til at vedligeholde broer over åen, dels pligten til at bruge de store vandmøller til at male kornet.

Landets bønder havde pligt til at hjælpe med at opføre broer og vedligeholde dem. Allerede Jyske Lov fra 1241 fastslog det. I kapitlet om veje (I,56) hedder det, at hvis de er ufarbare *“enten på grund af mose eller store åer, da skal hele kirkesognet være behjælpelig med at bygge bro, hvis det er nødvendigt. Men er det hele herredets vej, da skal hele herredet hjælpe med at bygge bro og senere med at holde den”*.²⁶ Pligten fremgår tillige af et brev fra kongen i oktober 1561 til bønderne i Voer og Tyrsting herreder, som grænsede op til Gudenåen. Da en del broer her var *“meget forfaldne, og det påhviler menige herredsmænd at holde dem i stand”*, skulle de straks, når den kongelige embedsmand på Skanderborg slot forlangte det *“gøre broerne i stand og siden holde dem ved lige”*. Kunne de blive enige med embedsmanden om *“en bestemt årlig afgift til kronen af hver mand i herrederne til broernes vedligeholdelse, har kongen ikke noget derimod”*.²⁷

Bønderne kunne betale en årlig kornafgift, brokorn, til vedligeholdelsen af broer i stedet for at betale med deres egen arbejdskraft. Fordelen ved dette system var, at færre folk var involveret i at vedligeholde broen. En anden måde at få broer vedligeholdt på var at bortforpagte den til en privatperson, der så skulle inkassere penge til vedligeholdelsen ved at indkræve brokorn af bønderne og bropenge af de vejfarende, når de passerede broen.

I 1548 fik herredsfogederne Søren Jensen i Balle ved Silkeborg og Anders Bonde i Sorring kongeligt brev på, at de kunne oppebære indtægterne fra Resenbro mod at holde den ved lige, *“...med stærke stolper... og rekker på begge sider, så den vejfarende mand ikke ved deres forsømmelse lider nogen skade”*.²⁸ Peder Bloch i Ry fik i 1784 kongens tilladelse til at tage bropenge af rejsende, fordi der over broen var *“en stor og idelig passage såvel af kørende som ridende samt med kreaturers drift fra nord mod syd i landet, som skal forårsage megen*

slid på broen, hvis vedligeholdelse overgår hans kræfter...”. Taksterne for at passere broen blev også angivet:

- Af en bondevogn 1 skilling.
- Af en hest eller stud 1 skilling.
- Af 4 svin eller får 1 skilling.²⁹

Bøndernes pligt til at bidrage til broernes vedligeholdelse eller betale brokorn medførte over hele landet mange konflikter. Også ved Gudenåen. I 1664 klagede overkommissær Ebbe Gyldenstjerne, som havde forpagtet Resebro og Kongensbro nord for Silkeborg, over, at han ikke havde modtaget brokorn af områdets bønder. Kongen måtte da strengt formane bønderne til at betale.³⁰ I 1679 nægtede bønderne på Nørre Snede-egnen at betale brokorn til herremanden på Bjerregård, der havde ansvaret for at vedligeholde Åstedbro – en pligt, han ifølge bønderne forsømte. Broen var i så dårlig stand, at den var farlig at passere.³¹

Møllepligten

Ifølge de middelalderlige landskabslove kunne alle, der ejede en dæmning og dæmningssted, anlægge en vandmølle, hvis den ikke forvoldte skade på anden mands jord. I praksis var det dog de store godsejere som havde mulighed for at anlægge de større vandmøller. Rundt om har en og anden bonde nok bygget en lille primitiv vandmølle til at male sit korn i. Men i 1639 forbød Chr. IV bønderne at lave små møller, og de, der allerede var i drift, skulle nedlægges. Forbuddet blev fulgt op af et andet forbud mod at have små håndkværne på gårdene. Danske Lov fra 1683 stadfæstede forbuddet mod de små gårdmøller. Årsagen var, at kronen ville være sikker på, at bønderne brugte de store møller, for her skulle betales afgift af hver tønne korn, der kørte gennem kværnen, mens de små private møller var fri for afgift.³²

Møllerne blev således et skatteobjekt for kronen. For at sikre at mølleren nu også kunne betale sin skat, var man nødt til at beskytte ham imod konkurrence fra nye møller inden for det område, der udgjorde hans naturlige kundekreds. Hermed indførtes det privilegerede mølleri, hvor mølleejeren skulle skaffe sig en kongelig bevilling til at bygge eller udvide sin mølle. Danske Lov fra 1683 stadfæstede også den såkaldte møllepligt for kongens bønder. Møllepligten betød, at en bonde, som fæstede en af kongens gårde, havde pligt til at lade sit korn male på en af kongens møller. De private godsejere forsøgte også med mere eller mindre held at indføre møllepligten på deres godser. Vi ser det blandt andet ved Bjerre Mølle, som hørte til herregården Bjerregård mellem Åle og Åstedbro. Når bønderne fæstede en af Bjerregårds fæstegårde skrev de under

Figur 5. Bønderne havde i ældre tid pligt til at lade deres korn male på nogle af Gudenåens vandmøller. Det gælder blandt andet vandmøllen i Silkeborg, vist her på maleriet fra 1849 af A.E. Kieldrup. Foto: Silkeborg Museum.

på, at de ville bruge herregårdens mølle til at male deres korn.³³ Også møllen i Ry blev et midtpunkt for en kreds af landsbyer, hvis beboere skulle bruge møllen. Pligten blev slået fast med syvtommersøm i 1664, da Frederik III i et åbent brev *“strengt og alvorligt”* påbød *“vores undersætter og almue”* omkring Ry at bruge møllen.³⁴ Når kongen blev nødt til at indskærpe møllepligten, skyldes det, at møllen havde været ude af drift på grund af svenskekrigene, hvorfor bønderne havde søgt andetsteds. Også ridefogeden på Silkeborg Slot måtte i 1678 forbyde de bønder, som havde pligt til at bruge vandmøllen i Silkeborg, at *“knibe uden om”* og få malet deres korn andetsteds.³⁵

Møllepligten gjorde således vandmøllerne til et lokalt knudepunkt i landbrugssamfundet, også efter at møllepligten var ophævet. Bønderne blev beværtet i møllestuen, medens kornet blev malet. Denne sociale funktion havde reporteren fra Illustreret Tidende et godt øje for, da han i april 1893 skrev om Gudenåens vandmøller, som gennem mange år fungerede som *“samlingssted for egnens befolkning, der her har hentet både mel til det daglige brød og nyhedsstof til den daglige underholdning”*.³⁶

At kontrollere væden

Udskiftningen og selvejets fremme gik hånd i hånd med bestræbelserne på at fremme landbrugsproduktionen. Fra statsmagtens side ønskede man, at produktionsformerne blev effektiviserede, og at der kom mere jord under plov.

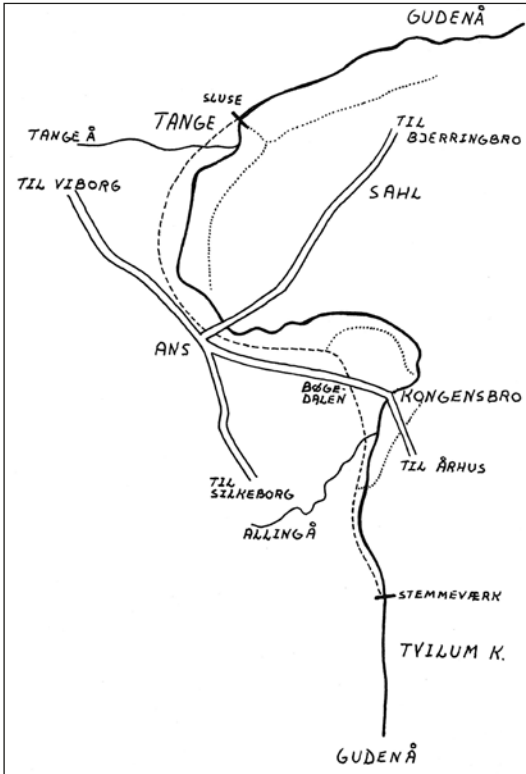
Op gennem 1800-tallet og langt op i 1900-tallet blev der på landsplan søsat en række initiativer til at øge udbyttet af landbruget. Mange steder var der for meget vand til, at man kunne dyrke jorderne. Andre steder var der for lidt. Paletten af værktøjer, som blev bragt i anvendelse, dækkede derfor både etablering af vandingskanaler til kunstvanding, men frem for alt dræning af jorderne, kanalisering af vandløbene og inddæmning af nye arealer.

Den komite, som Rentekammeret som nævnt nedsatte i 1843, vurderede de forskellige måder at udnytte åen på. Foruden pramfart havde man set på muligheden for at bruge åens vand til at forbedre jorderne. Det drejede sig blandt andet om de store hedeområder vest for Silkeborg. Hvis man kunne bruge Gudenåens vand til at overrisle disse uopdyrkede arealer, var der et stort potentiale hér. I efteråret 1843 besigtigede komiteen forholdene, men det stod klart, at et stort anlagt kunstvandingsprojekt hverken økonomisk eller praktisk kunne realiseres på grund af vanskeligheder med at lede vandet frem til hedeområderne. Komiteen anbefalede derfor, at man i stedet satsede på pramfart – og sådan blev det.³⁷

Tanken om at bruge åens vand til kunstvanding dukkede dog op igen senere. I 1893 henvendte 290 lodsejere på Bjerringbro-egnen sig til Hedeselskabet for at få undersøgt mulighederne for at få anlagt vandingskanaler. De sandede jorder langs Gudenåen og i dens opland trængte til vand for at kunne give større udbytte.³⁸ To eksperter blev sat på sagen. Ingeniør Kristian Thomsen undersøgte ikke alene, hvor meget jord, der kunne nyde godt af vandingen, men han fandt også ud af, at vandet havde en betydelig gødningsværdi. Således indeholdt hver 100 liter åvand et halvt gram af det vigtige gødningsstof kali, hvilket betød, at åen hvert år medførte ikke mindre end 1.423.500 kilo kali. Dertil kom andre gode næringsstoffer, som markerne kunne nyde godt af.

Thomsens undersøgelser mundede i 1904 ud i et storstilet forslag om at opstemme Gudenåen ved Tvillum nord for Silkeborg. Fra stemmeværket skulle der anlægges en hovedkanal på åens vestlige side frem til Tange, hvor der skulle opføres en sluse til at udligne vandføringens niveauforskelle. Fra denne kanal skulle vandet via akvædukter ledes hen over åen til arealerne på åens østside, og fra slusen ved Tange skulle der udgå to vandingskanaler – én til Sahl og én til Bjerringbro. Ved at gennemføre planen ville i alt 1600 tønder land eng og ager kunne overrisles.

Der var blot den hage ved kanalplanen, at der ville opstå et regulært vandfald, hvor vandet fra kanalen skulle ledes ud i det oprindelige åløb ved Tange.

Figur 6. Tegning af det store kunstvandingsprojekt mellem Tvilum og Bjerringbro, som kunne overrisle 1.600 tønder land eng og ager med vand fra Gudenåen. Projektet blev dog aldrig realiseret. Efter Chr. Jacobsen: Gudenå – fiskeri, pramfart, kraftværk. 1981.

Faldet ville blive på ikke mindre end tolv meter, altså et regulært vandfald efter danske forhold, og det skabte naturligvis komplikationer, ikke alene tekniske, men også økonomiske. Thomsens planer om at forbedre landbrugsjorderne via store kunstvandingskanaler blev aldrig gennemført. Imidlertid havde der i hans plan også været en ide om at udnytte det store vandfald ved Tange til produktion af elkraft, og det var det tankesæt, der lå til grund for etableringen 1918 – 1921 af Tangeværket ved Gudenåen, Danmarks største vandkraftværk, sydvest for Bjerringbro.

Engvanding ved Gudenåen

Selv om de store kunstvandingsprojekter ved Gudenåen ikke blev til noget, anlagde man dog enkelte steder kanaler til engvanding. Formålet var at tilføre jorden den fornødne fugtighed, så der kunne opnås en større og mere stabil græs- og høproduktion.

På sin rejse rundt i Skanderborg Amt måtte Schythe til sin fortrydelse konstatere, at engkulturen ikke var særligt udviklet i området. Så meget desto mere roste han de initiativer, der var blevet taget. Det gælder blandt andet ejeren af Klostermølle ved Mossø, Hr. Møller, som ved at etablere et system af kanaler, grøfter, sluser og stemmeværker havde overrislet en eng med Gudenåens vand. Og hvor engen før producerede 14 – 16 læs “*mådeligt høg*” afgav den nu ikke mindre end 45 – 50 læs høg “*af fortrinlig kvalitet*”. I tidens ånd var det et såre nyttigt projekt. Schythe så det ikke blot som udtryk for ophavsmandens “*tænksomhed og sindrige kløgt*” samt “*ufortrødne flid og virkelyst*”, men også som et “*følgværdigt eksempel med hensyn til engkulturen*”.³⁹ Rester af engvandingssystemet ved Klostermølle kan stadig ses i landskabet.

Der blev også anlagt andre engvandingssystemer i Gudenådalene. Blandt andet i Uldum Kær og ved flere af Gudenåens tilløb omkring Tange sø. I slutningen af 1800-tallet blev der ved Vestbirk gennemført et større engvandingssystem. En del landmænd med eng ved åen havde dannet et engvandingsslag med det formål at spærre Gudenåen ved Vestbirk Garn- og Tricotagefabrik og lede vandet ind i grøfter og render for at kunne overrisle engene.⁴⁰ Ejeren af træmassefabrikkerne ved Vilholt og Klostermølle og nedstrøms tricotagefabrikken var dog langt fra begejstret for ideen. På grund af vandindtaget til engvandingen ville han miste vand til fabrikkerne. Men en Landvæsenkommission så i 1897 på sagen, og den støttede engvandingssystemet. Landmændene henvendte sig til Hedeselskabet, der fik til opgave at planlægge vandingsanlægget. Der blev bygget en dæmning over åen nedenfor tricotagefabrikken, og herfra blev å-vandet via et sindrigt kanalsystem ledt ind på engene vest for åen og videre i en akvædukt til den østlige side. Engvandingssystemet blev nedlagt, da Vestbirk Vandkraftværk blev bygget i 1924, men resterne af kanalerne eksisterer stadig på åens vestlige side.

Det skadelige vand: Afvanding ved Gudenåen

“Landet prægedes i mærkelig grad af en udtømmelig overflod af vand.... Selv høje agerjorder var fyldt af vandhuller. ... Søer og damme, kær, mosehuller og tørvegrave blinkede alle vegne frem i Solen. ... Åløb og bække svulmede – og kilderne brød frem af jorden i en fylde og kraft, vi i vort drænede, udtørrede land har ondt ved rigtigt at fatte”, hedder det malende i Hugo Matthiessens bog “Det gamle Land. Billeder fra før udskiftningen” fra 1942.⁴¹ Langt op i 1800-tallet var de fleste ferskvandsområder og tilstødende lavbundsarealer stort set uregulerede og udrænede.

For landmanden og statsmagten var den megen vand og de sumpede områder en alvorlig hindring for at øge udbyttet af landbrugsjorderne. Derfor blev der i løbet af 1800-årene frem til slutningen af 1960erne søsat en stribe initia-

tiver til ikke blot at optimere udnyttelsen af de eksisterende landbrugsarealer, men også at få mere jord under plov. Det skete ved at afvande mose- og søområder, tørlægge bækkene, grave grøfter, og kanalisere vandløb, så de hurtigere kunne aflede vandet. Afvandingen kulminerede med landvindingsloven, som blev vedtaget i 1940 og som med forskellige revisioner gjaldt frem til 1970. Med den i hånden kunne landmændene få økonomisk støtte til indvinding af ny jord, og det satte skub i projekterne. I den periode ændrede det danske landskab fuldstændig udseende.⁴²

Også langs Gudenåen tørlagde man mose- og engområder og kanaliserede strækninger af åen. Gamle målebordskort fra 1800-tallet viser ofte en mosaik af gravede grøfter på mange eng- og mosestrækninger langs åen. På den måde blev de drænet, så udbyttet fra jorden kunne øges. På åens øvre strækninger træder to store afvandingsprojekter frem: Dels afvandingen af et stort område i Uldum Kær, dels tørlægningen af Haustrup Sø, som åen gennemløb.

Projektet ved Uldum begyndte med et foredrag. I 1890 var Hedeselskabets stifter, Enrico Dalgas, på Åstedbro Kro, hvor han fortalte om fordelene ved at afvande og opdyrke engarealerne. Budskabet var, at man kunne øge udbyttet betragteligt ved at tørlægge og pløje engene, blande sand i jorden og tilføje mergel. Foredraget inspirerede gårdmanden Ole Troelsen, der som den første af bønderne gik i gang med en systematisk opdyrkning af sin eng. Troelsens udbytte steg fra omkring 25 læs hø i 1890 til næsten 150 læs i 1895. Det var et sprog, der var til at forstå. Andre bønder fulgte efter, og i løbet af syv år blev 150 hektar opdyrket, og det blev til flere i de følgende år.⁴³

For at opdyrke engarealerne måtte vandet ledes væk, men her var problemet, at Gudenåen, på grund af sit slyngede forløb, ikke var god til at bortlede vandet. Tværtom løb den ofte over sine bredder. Løsningen blev at udrette den, og dermed gøre den mere velegnet som vandafledningskanal. Arbejdet begyndte omkring 1900. Hedeselskabet blev sat i spidsen for det storstilede afvandingsprojekt, der omfattede 1.000-1.500 hektar kær. Gudenåen blev udrettet og vandstanden blev sænket. Derefter kunne man afvande engarealerne ved at grave sidegrøfter og lægge drænledninger i jorden. Efter at kæret således var afvandet, kunne det nu også opdyrkes. Som en del af projektet blev Bjerre Mølle ved åen nedlagt i 1897. Bønderne opkøbte møllens ret til at opstemme Gudenåen, fjernede opstemningen og nedlagde møllen, så vandet kunne løbe frit.

Også bønderne længere opstrøms ønskede at udvide deres jordbrugsarealer. Et lodsejerudvalg gik i 1928 til ejeren af Egholm Vandmølle ved Tørring og opkøbte hans rettigheder til at opstemme vandet. Hedeselskabet kom på banen med en plan, så tre kilometer sumpede engstrækninger fra Egholm gennem Haustrup Sø op til Hammer kunne gøres frugtbare. Arbejdet begyndte i 1929

og sluttede året efter. Stemmeværket ved Egholm Vandmølle blev fjernet, og man uddybede og kanaliserede Gudenåen, så den bedre kunne aflede vandet. Egholm Mølledam og Haustrup Sø blev udtørret og inddraget som landbrugsjord. Resultatet af det store arbejde var, at 110 hektar ny jord kunne dyrkes.⁴⁴

Med inddæmningen af Haustrup sø forsvandt det fugle- og fiskeliv, som var knyttet til søen. Men i datidens optik måtte dyrelivet vige for fremskridtet, således som det blev beskrevet i Tørring sognehistorie fra 1932, hvor forfatteren, J.P. Nielsen, slår fast, at med udtørringen forsvandt mange fugle, men:

“Tilbage bliver det prosaiske, men vel også det vigtigste, et overordentligt velkultiveret jordbrug, der støttes i høj grad af Gudenåens givtige enge, hvis høafgrøder og sommergræsning er af uvurderlig betydning særlig for de ejendomme, der har den dårlige jord”.⁴⁵

Landvinding ved Langå og Randers

Den brede ådal på Gudenåens nedre strækning lå gennem århundreder som frodige enge, hvor køerne græssede og hvor man slog hø. Men med jævne mellemrum gik Gudenåen over sine bredder og oversvømmede engene. Og med den rationaliseringens optik, som herskede gennem 1800-tallet og langt op i 1900-tallet, var det et problem.

I 1916 kontaktede en række bønder ved Væth Enge øst for Langå Hede-selskabet for at få udarbejdet et projekt til at inddige deres våde enge langs åen. Selvom dette arbejde nok stod færdigt i 1920 medførte inddigningen i de følgende år store problemer for bønderne. Ikke kun fordi projektet blev dyrere end beregnet, men også fordi jordbundsforholdene ikke var, som man havde forventet. Digerne fungerede ikke og bønderne havde fortsat våde enge. Først i 1930'erne, efter mange ændringer og nye foranstaltninger, kom det til at fungere efter hensigten. Diger, dræn og pumper ændrede vådområdet til opdyrkede marker.⁴⁶

Ved Randers havde Gudenåens store delta ofte medført oversvømmelser, og det skabte frustration hos bønderne. Derfor fik de gennemført, at deltaet blev fjernet. Åen blev kanaliseret og der blev bygget dæmninger langs dens bredder. Projektet øgede åens evne til at aflede vandet. Dermed slap man for de oversvømmelser, som havde besværliggjort bjærgningen af høet, og man kunne nu dyrke arealerne. Arbejdet med at inddæmme og afvande Vorup Enge ved Randers blev afsluttet i 1952. Senere, i 1959, fulgte inddæmningen og afvandingen af Hornbæk enge nord for åen.⁴⁷

Figur 7. Engene har gennem årtusinder været vitale for landbruget. Tidligere blev engene jævnlige oversvømmet, men i 1900-tallets første halvdel blev store engarealer mellem Langå og Randers inddiget, så de kunne dyrkes. Senere naturgenopretningsprojekter har genskabt de våde enge som her i Væth Enge øst for Langå. Foto: Lars Nygaard.

Udretningen der ikke blev gennemført

Bestræbelserne på at forbedre jordudbyttet gennem dræning og udretning resulterede i midten af 1950'erne i store planer om at grave Gudenåen dybere over en elleve kilometer lang strækning fra Tørring Bro og ned til Kodallund nordøst for Uldum. I 1957 havde landmændene i fire sogne i Skanderborg amt og tre sogne i Vejle amt fået projekteret en sænkning af Gudenåens vandstand, der ville gavne ejerne af engarealer ved åen. Skitseforslaget opererede med ganske dramatiske indgreb i Gudenåen. Ikke bare skulle den brede å uddybes og kanaliseres, men dens naturlige fald skulle reduceres ved at etablere en række styrbygværker. I alt 650 hektar vandlidende jorder ville få gavn af projektet.

Landmændene henvendte sig til Statens Landvindingsudvalg for at høre nærmere om mulighederne for at få støtte til planen, men forespørgslen kom på et tidspunkt, hvor udvalget ikke havde penge til sådanne projekter. Samtidig rettede Naturfredningsrådet straks sin opmærksomhed mod det. Af ukendte

årsager blev projektet ikke fremmet yderligere på det tidspunkt, men det blev ikke afvist.

I slutningen af 1960erne dukkede projektforslaget atter op, og Danmarks Naturfredningsforening var straks på mærkerne. Foreningen havde undersøgt området, og havde fundet "*en række alment biologiske interesser*", der fik den til at fraråde projektet. Og ikke nok med det; hvis man fra statens side besluttede sig for at yde tilskud til projektet, truede foreningen med at rejse fredningssag. I 1974 blev projektet endeligt taget af bordet, da de støttemuligheder, der havde været gældende siden 1930erne, helt bortfaldt. Det medførte, at alle sager, der var under behandling, blev henlagt.⁴⁸

Miljøhensyn vinder frem

Når det store udrenningsprojekt blev taget af bordet i 1974, skal det ses i lyset af, at der var begyndt at blæse andre vinde, når det handlede om at bruge de danske vandløb og ådalene. Op til 1960erne gjaldt det først og fremmest om at bruge åsystemet som ressource for erhvervene langs åen. Var det nødvendigt, blev den reguleret, kanaliseret eller uddybet. I den proces tog man ikke hensyn til det dyre- og planteliv, som gennem årtusinder havde levet i og ved den store å. Det måtte vige, hvis det var nødvendigt af hensyn til erhvervenes udvikling.

Denne rationalistiske tilgang skulle ikke vare ved. Stigende forurening og forarmelse af naturen fik i 1960erne flere og flere til at reagere mod denne udvikling. I 1971 blev det første forureningsministerium oprettet, og i 1974 kom den første miljøbeskyttelseslov. Siden er det gået slag i slag med love, vandmiljøplaner, målsætninger, vandrammedirektiv med videre – alt sammen initiativer, som har pålagt erhvervene at begrænse påvirkningen af deres aktiviteter på natur og miljø. Det gælder ikke mindst landbruget.⁴⁹

Det har imidlertid ikke kun handlet om at beskytte den natur, der *var* tilbage. For at genskabe noget af den natur, som gik tabt i de tidligere tiders kraftige indgreb på vådområderne, er der siden 1990erne blevet gennemført talrige naturgenopretningsprojekter rundt om i landet, også i Gudenåsystemet. Som led i naturgenopretning er store engarealer mellem Langå og Randers således i dag blevet omdannet til vådområder med det resultat at dyrelivet, især fuglene, i stor stil er vendt tilbage.⁵⁰

Det moderne landbrug og Gudenåen

Udviklingen af landbruget fra midten af 1800-tallet og frem til i dag har været en lang effektiviseringsproces. Hvor det ældre landbrug havde en bredt sammensat økonomi med et varieret dyrehold og agerbrug, er landbruget, særligt efter Anden Verdenskrig, blevet mere og mere rationaliseret og specialiseret med få afgrøder og dyrehold.

I det moderne landbrug er høproduktionen ikke længere afgørende for gårdens drift, således som det var tidligere. Da man efter Anden Verdenskrig begyndte at bruge mineralgødning og nye foderafgrøder, blev engene i stigende grad overflødige. I takt hermed er den samhørighed, der tidligere var mellem landbruget og naturgrundlaget i form af åen og dens engarealer, blevet stadig mindre.

Antallet af landbrug og familier, der lever af landbrug, er i Gudenådalen, som i det øvrige land, faldet drastisk efter krigen. På mange tidligere landbrugsgårde i ådalen bor i stedet mennesker, der ikke lever af at dyrke jorden. Den er i stedet bortforpagtet eller solgt fra. Måske bliver det til lidt fritidslandbrug, men man bor der først og fremmest, fordi det er "dejligt at bo på landet". Nærheden til åen har i dag en rekreativ værdi, en herlighedsværdi, som man gerne betaler en høj pris for at erhverve.

Gudenåen har således mistet sin erhvervsmæssige betydning for landbruget, og udviklingen i dette gamle erhverv afspejler et generelt skifte i åens funktion. I løbet af 1800- og 1900-tallet mistede Gudenåen sin gamle betydning for erhverv og transport. I stedet fik den en anden funktion. Fra midten af 1800-tallet valfartede kunstnere og forfattere til Gudenåen og det midtjyske Søhøjland. Her fandt de en ro og naturskønhed, som blev lovprist i høje toner. Med industrialiseringen flyttede mange fra land til by. Man fik behov for at komme ud i den frie natur, væk fra byernes tummel.

Udflugter, feriehold, gåture, fiskeri og sejlads blev en del af den folkelige, rekreative bevægelse ud i det grønne. Turismen blomstrede og blev et nyt erhverv i ådalen. Her var der rum til at dyrke fritidsaktiviteter eller blot slappe af og nyde naturen. Og sådan er det stadig. Nu er åens rekreative funktion et aktiv i by- og erhvervsudviklingen, og kommunerne bruger åen og ådalen som et aktiv i indsatsen for at lokke turister, nye borgere og virksomheder til området.

Noter

- 1 Susanne Andersen, 1997 s. 300.
- 2 Erland Porsmose, 1990 s. 22.
- 3 Erik Hofmeister, 2004.
- 4 Bent Jørgensen, 2004 s.292.
- 5 Artiklen bygger på min bog om Gudenåens kulturhistorie (2012).
- 6 Søren H. Andersen, 1970-71 s. 14 ff.
- 7 Marie F. Klemensen & Uffe Rasmussen, 2005 s. 18.
- 8 Søren H. Andersen, 2004a s. 188 f.
- 9 Ole Caspersen, 2001 s.115.

- 10 Træk af Tørrings Sogns historie, 1933 s. 12-13.
- 11 C. Dalgas, 1826 s. 21.
- 12 Lise Andersen, 1981.
- 13 J. C. Hansen, 1936 s. 65.
- 14 Erik Hofmeister, 2012 s. 102 ff.
- 15 J.C. Hansen, 1936 s. 88 ff.
- 16 Bendt Nielsen, 2009 s. 10; Allan L. Frandsen, 1994 s. 46. Se også Bent L. Madsen, 2004a, s. 147 f.
- 17 Bo Fritzboeger, 2004 s. 65; Erik Hofmeister, 2012 s.46 ff. Se også Frank Jensen, 1985.
- 18 Maibritt Bager, 2000 s. 2.
- 19 J. C. Schythe, 1843 s. 612 og 614.
- 20 Hans Smidth, 1986 s. 68.
- 21 Poul Bjerrum, 2010 s. 113.
- 22 Peter A. Andersen og Knud O. Nielsen, 2002 s.64-65.
- 23 Bjarne Harboe, 1999 s. 181-182.
- 24 Erik Hofmeister, 2012 s. 137 ff.
- 25 Bjarne Harboe, 1999 s. 194 f.
- 26 Skaanske Lov og Jyske Lov, s.125.
- 27 Kancelliets Brevbøger 1561 – 65, s. 77.
- 28 Edvard Egebjerg I, 1923 s. 100.
- 29 Harald Nielsen, 1972 s. 32.
- 30 Edvard Egebjerg I, 1923 s. 102.
- 31 Allan L. Frandsen, 1994 s. 48.
- 32 Lise Andersen, 2004 s.120; Allan L. Frandsen, 1994 s. 12.
- 33 Allan L. Frandsen, 1994 s. 18.
- 34 Harald Nielsen, 1972 s.12.
- 35 Edvard Egebjerg, III, 1924 s. 226.
- 36 Per Hoffmann Hansen, 1986 s. 72.
- 37 Bjarne Harboe, 1999 s. 181.
- 38 Chr. Jacobsen, 1981 s. 69 ff.
- 39 J. C. Schythe, 1843, s. 399 f.
- 40 Allan L. Frandsen, 1994 s. 85.
- 41 Hugo Matthiessen, 1942 s. 116f.
- 42 Morten Stenak, 2004 s. 107.
- 43 Allan L. Frandsen, 1994 s. 44-45.
- 44 Kjeld Hansen (1), s. 1f.
- 45 Træk af Tørrings Sogns historie, 1933 s. 12.
- 46 Kjeld Hansen (2) s. 1.
- 47 Kjeld Hansen (3) s. 2-4.

- 48 Kjeld Hansen (1) s. 3.
 49 Bo Brix, 2004 s. 151 ff.; Bent L. Madsen, 2004b s. 172 ff.; Erik Hofmeister, 2012 s.203 ff.
 50 Se Kjeld Hansen (1), (2), (3) og Lars Maagaard m.fl. s. 6ff.

Litteratur

- Andersen, Lise: *Siv og Rør*. Kulturhistorisk Museum Randers, 1981.
 Andersen, Lise: "Vandmøllernes udvikling efter reformationen". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie*. AQUA, 2004, s. 117-123.
 Andersen, Peter A. & Knud O. Nielsen: "At leve og bo ved de ferske vande". H. Goldschmidt (red.): *At leve med de ferske vande*. Ferskvandsfiskeriforeningen for Danmark, 2002, s. 63-67.
 Andersen, Susanne: "De kulturhistoriske interesser i ådalene". *Geografisk orientering*, nr. 6, 1997 s. 295 – 301.
 Andersen, Søren. H.: "Gudenåkulturen". *Holstebro Museums Årsskrift*, 1970-71, s.14-32.
 Andersen, Søren. H.: "Bebyggelsen ved de ferske vande i oldtiden". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie*. 2004(a), s.185-194.
 Andersen, Søren, H.: "Landbrug ved de ferske vande i oldtiden". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. 2004(b), s. 87- 88.
 Baarstrøm, Karl m.fl.: *Resenbro – træk af en egnshistorie*. Resenbro Lokalforsamling 1996.
 Bager, Maibritt: "Ferskvandsfiskeriet i Søhøjlandet 1570 – 1640". *Nyt fra Ferskvandsmuseet*, nr. 11, 2000, s. 2-9.
 Bavnhøj, Peter: "Landbruget og de ferske vande – fra vikingetid til nyere tid". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. AQUA, 2004, s. 89-96.
 Bjerrum, Poul m.fl.: *Tange og Tange Sø. Nogle skæbner omkring en søs tilblivelse*. Lokalhistorisk Arkiv, Ans 2010.
 Brix, Bo: "Politik og jura in natura – søer og vandløb i nyere lovgivning". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. AQUA, 2004, s. 151-162.
 Caspersen, Ole H.: "Landbrug og landskab 1800 – 2000". Tove Hels m.fl. (red.): *Grænser i landskabet. Menneske, Landskab og Biodiversitet*. Odense Universitetsforlag, 2001, s.111-134.
 Dalgas, C.: *Bidrag til Kundskab om de Danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende*. Vejle Amt 1826.
 Egebjerg, Edvard: *Silkeborg Slot I – III*, 1923-24.

- Frandsen, Allan Leth: *Vand, kraft & Værker. 900 år med Gudenåens arbejdskraft*. Horsens Omegns Forenede Vandkraftanlæg, 1994.
- Fritzbøger, Bo: "Erhvervsfiskeri i de ferske vande siden middelalderen". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie*. AQUA, 2004, s. 65 – 74.
- Hansen, J.C.: "Trækstien og pramfarten paa Gudenaa". *Fra Viborg Amt*, 1936, s. 26 – 94.
- Hansen, Kjeld (1): *Siv og flæg i Haustrup Sø måtte vige for høstakke*. <http://www.dettabteland.dk/sydjylland/haustrup.pdf>
- Hansen, Kjeld (2): *Væth-bønderne tabte millioner på engprojekt*. <http://www.dettabteland.dk/midtjylland/vaethenge.pdf>
- Hansen, Kjeld (3): *Vorup engsø bringer naturen helt ind i Randers by*. <http://www.dettabteland.dk/midtjylland/vorupengsoe.pdf>
- Hansen, Per Hoffmann (red.): "Langs Gudenåen for 100 år siden". *Skildringer i tekst, træsnit og fotografier fra Illustreret Tidende og Ude og Hjemme 1861 – 1897*. Silkeborg Bibliotek, 1986.
- Harboe, Bjarne: "Handel og pramfart i Midtjylland i 1800-tallet". *Fortid og Nutid*, 1999, s. 169-256.
- Hofmeister, Erik (red.): *De ferske vandes kulturhistorie*. AQUA, 2004.
- Hofmeister, Erik: *Gudenåens kulturhistorie*. Ferskvandscentret, 2012.
- Jacobsen, Chr. : *Gudenå. Fiskeri, pramfart, kraftværk*. Historisk Samfund for Viborg Amt, 1981.
- Jensen, Frank : *Fiskeri og fisk i Gudenåen før og nu*. Naturhistorisk Museum, 1985.
- Jørgensen, Bent: "De danske søers og åers navne". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. AQUA, 2004, s. 289 – 295.
- Klemensen, Marie F. og Uffe Rasmussen: *Rapport om kulturregistreringer i Søhøjlandet*, 2005.
- Maagaard, Lars m.fl. : *Fuglene i Vorup Enge – før og efter naturgenopretningen*. Randers Kommune, 2008.
- Madsen, Bent L.: "Råstoffer fra de ferske vande". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. 2004(a), s. 144-149.
- Madsen, Bent L.: "Naturgenopretning i ferske vande". E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. 2004(b), s. 172-183.
- Matthiessen, Hugo: *Det gamle land. Billede fra tiden før udskiftningen*. København 1942.
- Nielsen, Bendt: *Nyt liv i Uldum Kær*. Skov- og Naturstyrelsen 2009.
- Nielsen, Harald : *Rye mølle*. Ry Konfektionsfabrik 1972.
- Pontoppidan, Erich : *Den Danske Atlas, 1768*. Fotografisk genoptryk 1968.
- Porsmose, Erland : "Vandløb i kulturlandskabet og deres kulturhistoriske be-

- tydning. Vandløb og kulturhistorie”. *Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet*, nr. 39, Odense. 1990, s. 15-22.
- Schythe, J.C.: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i economisk Henseende*. Skanderborg Amt 1843.
- Smidth, Hans: “Fra Gudenåen. Illustreret Tidende. 20. juni 1886”. Per Hoffmann Hansen (red.): *Langs Gudenåen for 100 år siden*. Silkeborg Bibliotek 1986.
- Stenak, Morten: “At kontrollere væden – kulturteknik og afvanding 1750 – 1970”. E. Hofmeister (red.): *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. AQUA, 2004, s. 97-109.
- “Vandløb og kulturhistorie”. *Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet*, nr. 39, Odense 1990.
- Træk af Tørring Sogns Historie*. Tørring Håndværker- og Borgerforening, 1933.

Trykte kilder

- Kancelliets Brevbøger. 1561 – 65*, udgivet ved L. Laursen 1893-95.
- Skaanske Lov og Jyske Lov*, udgivet af Erik Kroman og Stig Iuul 1968.

Summary

Through thousands of years, freshwater areas were important resource areas in Denmark and they have influenced human settlements, business and infrastructure in the country. This especially applies to the longest stream in the country, called Gudenåen, in Jutland. This article describes how the peasants benefited in different ways from the stream.

The meadows along Gudenåen were of crucial importance for the peasants. From spring through autumn the cattle ate the green grass in the meadows and these also provided important hay for food during wintertime.

Some peasants supplemented revenues from agriculture with fishing in the big stream. Gudenåen is the most diverse freshwater system in the country with many side streams and lakes. Eel, pike, perch and roach were caught, eaten or sold to neighbours or at the local market.

Besides fishery the peasants extracted different kinds of raw materials from the wetlands. Rushes were sewn together in form of shoes and footstools, and since the middle ages reeds were used for roofs. People dug peat from the bogs and used it as fuel. When sailing with barges on Gudenåen flourished in the middle of the 19th century, huge amounts of peat were carried on barges to Randers, the biggest town alongside the stream.

From the 19th century onwards many of the wetland areas along Gudenåen were drained and the stream was regulated in order to increase yields from the agricultural soil.

With the specialization and industrialization of the agriculture after The Second World War and with the introduction of mineral fertilizers the stream and its wetland areas lost their significance for the agriculture. Today, it is no longer an important resource area providing food for the cattle, fish and raw materials, and its function as a commercial route through the landscape has ended.

Forfatterpræsentation

Erik Hofmeister, født 1957. Cand.mag. i historie/kunsthistorie fra Aarhus Universitet 1984. Sektionsleder for Studie- og Forskningsservice på Statsbiblioteket/AU Library og tidligere ansat på Ferskvandscentret i Silkeborg. Initiativtager til og redaktør af værket “De ferske vandes kulturhistorie i Danmark”, 2004, der var den første større forskningsbaserede fremstilling af menneskets brug af de ferske vande inden for erhverv, bebyggelse, transport, religion, kunst og rekreation. Forfatter til bogen “Gudenåens kulturhistorie”, 2012.